

Усеев, Н. (2023). Кыргыз этнониминин чечмелениши: алгыр куш эли I: кырку уңгусу жана кыргыдай этноними. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 4(4), 391-410. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.142>

КЫРГЫЗ ЭТНОНИМИНИН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ: АЛГЫР КУШ ЭЛИ I: КЫРКУ УҢГУСУ жана КЫРГЫДАЙ ЭТНОНИМИ

Док. (PhD). Нурдин УСЕЕВ

Эл аралык Түрк академиясы/Кыргыз-Түрк “Манас” Университети nurdin.useev@manas.edu.kg ORCID

Абстракт

Түрк этнонимдери ичинде эң байыркы этноним катары эсептелген кыргыз этноними боюнча буга чейин көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар түрдүү божомолдор айтылган. Азыркы тапта окумуштуулардын басымдуу бөлүгү аталган этноним кырк сан атоочунан жана +з көптүк мүчөсү куралып, кырк уруудан турган эл, кырк бөлүктөн куралган калк деген маани берет деген божомолду кабылдашат. Бирок бул божомолдун өтө олуттуу калпыстыктары бар. Мисалы, байыркы түрк этнонимикасында кырк сан атоочу менен жасалган этноним болбогон сыңары, үч карлук, он ок, тогуз огуз ж.б.у.с. сан атоочтор менен куралган этнонимдерде сан атоочтон сырткары атооч сөз да бар. Эң негизгиси кыргыз этнониминин Кытай булактарындагы байыркы кыркун/кырку/кыркут/кыркуз формаларына морфологиялык талдоо жүргүзгөнүбүздө сөз уңгусу кырк сан атоочу эмес, кырку сөзү экендигине күбө болобуз. Ал эми кырку сөзү тарыхый түрк тилдеринде алгыр куш, бүркүт деген маани берет. Ушундан улам бул макалабызда кыргыз этнониминин келип чыгышы боюнча жаңы түшүндүрмөбүздү сунуштадык.

Ачык сөздөр: кыргыз этноними, кыргу уңгусу, бүркүт, кыргыдай, көптүк мүчө.

INTERPRETATION OF THE KYRGYZ ETHNONYM: THE EAGLE PEOPLE I: THE KIRGU MORPHEME AND THE KYRGYDAY ETHNONYM

Abstract

Kyrgyz ethnonym, which is considered the oldest ethnonym among Turkic ethnonyms, has been studied so far and various assumptions have been made. Today, the majority of scholars accept the assumption that this ethnonym is composed of the number noun *kyrk* 'forty' and the plural suffix +z, meaning a people of forty tribes and a nation of forty parts. But this assumption has very serious biases. For example, in ancient Turkic ethnonyms, there was no ethnonym with the number forty, while ethnonyms with numbered names such as *uch karluk*, *on ok*, *toguz oguz*, etc. have a noun as well as a number. Most importantly, when we make a morphological analysis of the ancient forms of the Kyrgyz ethnonym in Chinese sources such as *Kyrkun/Kyrkur/Kyrkut/Kyrkuz*, we see that the origin of the word is not the number *kyrk* 'forty', but the word *kyrku*. In historical Turkic languages, the word "kyrku" means predator bird, eagle. Therefore, in this article, we have proposed a new explanation of the origin of the Kyrgyz ethnonym.

Keywords: The Kyrgyz ethnonym, the root *kyrku*, an eagle, Kyrgyzday, plural suffix.

Ө. Киришүү

Алгачкы жолу б.з.ч. II кылымда эскерилген **кыргыз** этноними тарыхый жазма булактарда, башка элдердин фольклорунда жана Евразиянын жер аттарында кеңири жолуккан, келип чыгышы кызыгууну туудурган этнонимдердин бири. Ошондуктан аталган этноним боюнча белгилүү түрколог окумуштуулар тарабынан көптөгөн божомолдор айтылып, түрдүү чечмелөөлөр сунушталган. Мисалы, В.В.Радлов бул терминди *кырк уруу*, *бөлүк* маанисине келген **кырк йүз** сөз айкашынан чыгарса, Б. Солтоноев **кырк огуз** сөз айкашынын кыскарышынан түзүлгөн деген ойду айткан (Radlov, 1929, б. 18-19; Soltonoev, 1993, б. 33). Азыркы тапта Д.Банзаров, Л.Лигети, С.М.Абрамзон өндүү окумуштуулардын **кыргыз** этноними **кырк** сан атоочунан жана –з мүчөсүнөн куралып, *кырк уруу эл*, *кырк бөлүктөн түзүлгөн калк* дегенди билдирет деген божомолу – чындыкка жакын деп эсептелген, көпчүлүк окумуштуулар тарабынан кабыл алынган чечмелөө (Karataev, 2013, б. 36-37; Turan, 2014, б. 14; Çorotegin, 2017, б. 1).¹ Бирок, биздин оюбузча, бул божомолдун өтө олуттуу калпыстыктары бар. Анткени бул божомолду сунуштаган окумуштуулар далил катары көргөзгөн үч карлук, үч курыкан, үч ок, он ок, он огуз, тогуз огуз, отуз уул, отуз татар, ж.б.у.с. байыркы түрк этнонимдеринин дээрлик бардыгы сан атооч+атооч сөз түрүндөгү сөз айкашынан куралган этнонимдер. Эгер **кыргыз** этноними да **кырк** сан атоочунан келип чыккан болсо, анда **кырк** сан атоочунан кийин бир атооч сөздүн изи сакталып калышы керек болчу. Анын үстүнө байыркы түрк этнонимикасында **кырк** сан атоочу менен куралган этноним жокко эсе. Бул боюнча И.Л. Кызласов да байыркы түрк этнонимдерин жасоодо 3, 7, 8, 9, 10, 30 сандары гана колдонулганын белгилейт (Kızlasov, 2020, б. 144). Эң негизгиси, **кыргыз** этнониминин байыркы булактардагы морфологиялык түзүлүшү аталган сөздүн унгусында **кырк** сан атоочу эмес, **кырку** атоочу турганын көргөзөт. Бул тууралуу кеңири төмөндө айтылат.

Кыргыз этноними тууралуу буга чейин айтылган божомолдордун бардыгынын туура да, калпыс да жактары бар. Башкача айтканда, бир дагы божомол ары тилдик, ары тарыхый-этнографиялык өңүттөн төгөрөгү төп келип, бардык тараптарды канааттандыра албайт. Ошондуктан биз бул макалалар түрмөгүбүздө **кыргыз** этнониминин тарыхый жазма булактардагы фонологиялык эволюциясына, башка элдердин фольклорундагы версияларына, тарыхый-этнографиялык маалыматтарга жана айрым окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып, жаңы божомолубузду сунуштоону туура көрдүк.

Биздин оюбузча, **кыргыз** этнониминин этимологиясы боюнча сунушталган гипотезалардын, аткарылган илимий изилдөөлөрдүн олуттуу бир кемчилиги – бул аталган этнонимдин тарыхый жазма булактардагы варианттарынын, алардын морфонологиялык жана фонологиялык өзгөрүшүнүн, ошондой эле кыргыз этнониминин башка элдердеги формасынын эске алынбашы. Ошондуктан биринчи макалабызда **кыргыз** сөзүнүн тарыхый жазма булактардагы жана башка элдердин тарыхый-фольклордук булактарындагы варианттары, алардын морфологиялык түзүлүшү менен өзгөрүшүнө басым жасалды.

¹ **Кыргыз** этнониминин келип чыгышы тууралуу божомолдор тууралуу кенен маалымат алуу үчүн кар.: Karataev, O. (2013). *Kırgızdardın teđi, taralıu arelı, etnostuk-madaniy alakaları*. Bişkek: KTMU, б. 35-37; Çorotegin, T. (2017). *Mahmud Kaşgari Barskaninin ‘Divanu lugati t-türk’ emgegi – türk elderininin tarihi boyunca köönörgüs bulak*. Bişkek: Turan, б. 170-189.

1. Кырку/Кыргу Уңгусу

Биз үчүн **кыргыз** этнонимин уңгу-мүчөгө ажыратып, этимологиясын табууда эң маанилүү булак – бул аталган этнонимдин байыркы формалары орун алган Кытай жазма булактары. Ошондуктан эң алгач **кыргыз** этноними Кытай тарыхнаамаларынын кайсынысында кандай формада жолукканын таблица түрүндө чыгарып алуу зарыл (1-таблица)²:

<i>1-таблица: Кыргыз этнониминин кытай булактарындагы формалары</i>			
№	Кытайча жазылышы	Окулушу	Булактын аталышы, жылы / кыргыз этноними боюнча окуянын жылы
1	гегунь/цегунь – 鬲昆	крыккун/крыккур – кыркун/кыркур	“Ши Цзи”, б.з.ч. 109-91-жж / б.з.ч. 203-201-жж
2	гяньгунь/цзяньгунь – 隔昆	кыркур/ кыркун	“Цянь Хань Шу (Эртеги Хань сулалесинин тарыхы)”, б.з.ч. 117 - б.з.ч. 36-жж. / б.з.ч. 49-ж
3	кигу/цигу – 契骨	кыркур/кыркут/кыркуз	“Чжоу Шу (Чжоу династиясынын тарыхы)”, б.з. 636-ж. / б.з. V к.; б.з. 554-555-жж.
4	гегу/цзегу – 結骨	кыркур/кыркут/кыркуз	“Тун Дянь (Мамлекеттик башкаруу жол-жоболорунун жалпы жыйнагы)”, б.з. IX к. / б.з. 650-656-жж.
5	хэгусы – 紇骨斯	хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз	“Тан хуйяо (Тан сулалесинин таржымалы)” б.з. 961-ж. / б.з. 713-741-жж ³ .
6	хягас/сяцзясы – 黠戛斯	хыркис/гыркыс - хыркиз/гыркыз	“Ли Вэй-Гун Хуйчан Ипинь Цзи (Хуйчан бийлиги тушундагы (841-846-жж.) Ли Вэйгун эмгектеринин жыйнагы)” б.з. 841-846-жж. / б.з. 630-846-жж.
7	циэрцисы – 黠戛斯	кыргыз	“Юань Ши (Юань сулалесинин тарыхы)” б.з. 1369-ж. // б.з. 1289-1369-жж.
8	цилицизисы – 吉利吉思	кыргыз	“Юань Ши (Юань сулалесинин тарыхы)” б.з. 1369-ж. // б.з. 1289-1369-жж.

Күбө болгонубуздай, **кыргыз** этноними Кытай булактарында негизинен сегиз түрдүү жазылып, бул варианттар убакыттын өтүшү менен өзгөрүүгө учураган. Эң алгач, б.з.ч. II - б.з.ч. I кылымдар аралыгында **кыркун/кыркур** (гегунь/цегунь - гяньгунь/цзяньгунь) түрүндө жолугат. Б.з. VII кылымында **кыркун/кыркут/кыркуз** (кигу/цигу - гегу/цзегу) варианты басымдуулук кылса, б.з. VIII кылымында **гыркус/гыркуз** (хэгусы) менен катар **гыркыс/гыркыз** (сяцзясы) колдонулган. Б.з. IX кылымында **гыркыс/гыркыз** (сяцзясы) сөзүнүн басымдуулук кылганын көрөбүз. Ал эми, б.з. X-XIV кылымдар аралыгында бир гана **гыркыс/гыркыз** (сяцзясы) этноними жолукса, б.з. XIV кылымында **кыркыз/кыргыз** (циэрцисы, цилицизисы) гана калган. Жогорудагы аталыштарга көз салсак, сөз уңгусунун **кырку/кыркы** экендигине, ал эми **+н/+р/+т/+з** тыбыштарынын мүчө болушу ыктымалдыгына күбө болобуз. Ошондуктан өз учурунда К. И. Петров **кыргыз** (кыргун) этнониминин уңгусу катары **кыргу** сөзүн

² **Кыргыз** этнониминин Кытай булактарындагы формалары тууралуу кенен маалымат алуу үчүн кар.: Yahontov, S.E. (1970). Drevneyziye upominaniya nazvaniya «kirgiz». *Sovetskaya Etnografiya*, 2, 110-120; Pulleyblank E. G. (1990). The Name of the Kirghiz. *Central Asiatic Journal*, 34 (1/2), 98-108.

³ “Тан хуйяо (Тан сулалесинин таржымалы)” эмгегинин өзү б.з. 961-жылы жазылып бүткөнү менен **хэгусы** аталышы жайгашкан бөлүм, 713-741-жылдары жазылып калган тексттин көчүрмөсү.

эсептеген (Petrov, 1964, б. 84). Н.А. Баскаков К.И. Петровдун кыргыз этноними боюнча гипотезасына жалпы жонунан каршы болсо да уңгу мүчөгө ажыратышын туура көргөндөй пикир калтырган: *Связывая происхождение этнонима «кыргыз» с древнетюркским qıγu/qıγuu — «красный» и устанавливая этимологию слова qıγuz из qıγu+аффикс множественного числа -z автор, как нам кажется, в этой части стоит на правильном пути, хотя и не завершает полную этимологию слова qıγuz.* Ошентсе да Н.А. Баскаков +z мүчөсү көптүктү эмес, жуптукту билдирген мүчө катары караган (Baskakov, 1964, б. 92-93). Бирок, биздин оюбузча, Н. Поппе, Т. Текин, А.Н. Кононов, С. Алийылмаз ж.б. окумуштуулар айткандай, +н/+р/+т/+з мүчөлөрү – байыркы түрк-кыргыз тилинде колдонулган көптүк мүчөлөрү.

Биз Кытай булактарындагы **кыргыз** этнониминин жогорудагыдай эволюциясы аталган эмгектерди жазган кытай тарыхчыларынын, катчыларынын, чиновниктеринин жаңылыш уккандан келип чыккан катасы, же өздөрүнө ыңгайлап өзгөртүүсү эмес, байыркы түрк-кыргыз тилинин морфонологиялык жана фонологиялык эволюциясына байланыштуу деген ойдобуз. Тагыраак айтканда, **кыргыз** этноними 1. байыркы түрк-кыргыз тилиндеги көптүк санды билдирген +н/+р/+т/+з мүчөлөрүнүн айрымдарынын (+т, +н, +р) колдонуудан түшүүсүнө жана айрымдарынын (+з) активдешүүсүнө, 2. Экинчи муундагы эринчил у үндүүсүнүн биринчи муундагы ачык **ы** тыбышынын таасиринде, башкача айтканда, сингармонизм кубулушунун натыйжасында ачык-эринсиз **ы** тыбышына өтүшүнүн жыйынтыгында Кытай булактарында ар кандай тыбыштык турумда учураган. Байыркы түрк-кыргыз тилиндеги морфонологиялык жана фонологиялык өзгөрүүлөр белгилүү бир хронологиялык тартипте ишке ашкан. Бул өзгөрүүлөрдүн болжолдуу ишке ашыш тарыхы менен Кытай булактарындагы **кыргыз** этнониминин варианттарынын алмашышы кокустук деп түшүндүрүүгө мүмкүн болбогондой дал келет. Төмөндө **кыргыз** этнониминин Кытай булактарындагы морфонологиялык жана фонологиялык эволюциясын ар бир тыбыштык өзгөрүү боюнча кеңири сүрөттөп, аталган этнонимдин уңгусун лингвистикалык жол менен тапканга аракет кылдык.

1.1. Көптүк +н/+р/+т/+з Мүчөлөрү Жана Өзгөрүшү

Кыргыз этнониминин Кытай булактарындагы **кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз** варианттарына морфологиялык талдоо жүргүзүп, уңгу-мүчөгө ажырата турган болсок, уңгу морфеманын **кырку** сөзү экендигин көрүү оор эмес. Себеби **кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз** сөздөрүндөгү өзгөргөн морфема – бул сөз аягындагы **н/р/т/з** тыбыштары. Ушундан улам **кырку** сөзүн сөздүн уңгусу, **н/р/т/з** тыбыштарын бир мүчөнүн варианттары деген жыйынтык чыгарсак болот. Түрк тилдеринин тарыхый морфологиясына көз жүгүртө турган болсок, каралып жаткан **н/р/т/з** тыбыштарынын алтай тилдер тобуна кирген монгол, тунгус-манжур жана түрк тилдеринде этнонимдерди жасоодо да колдонулган көптүк мүчө экендигине күбө болобуз.

А) +н мүчөсү. +н көптүк мүчөсү монгол тилинде +н, тунгус тилинде +на, түрк тилдеринде +н,+ан түрүндө жолугат (Porre, 1952, б. 73-75). Аталган морфема байыркы түрк тилинде +н, +Ан, +Ын түрүндө көптүк мүчө катары колдонулган: эр+ен (*эрлер, аскерлер*), бод+ун (*уруулар, калк*), огл+ан (*уулдар, уул*) (Kononov, 1980, б. 146-147; Tekin, 2003, б. 102). Көңүл бурсак, +н көптүк мүчөсү адам топторун билдирген сөздөрдү жасаганын көрөбүз.

Б) +р мүчөсү. +р көптүк мүчөсү монгол тилинде +р, тунгус тилинде +р түрүндө, түрк тилдеринде +лар мүчөсүнүн курамында жолугат (Porre, 1952, б. 75-76). А.Н. Кононов түрк тилдериндеги +лар көптүк мүчөсү байыркы +л жана +р көптүк мүчөлөрүнөн куралганын белгилеп, +р мүчөсүнүн калдыгы катары алтай, кыргыз, хакас жана тыва тилдериндеги 2-жак көптүк +н-ар, +н-ар мүчөлөрүн көргөзгөн (Кононов, 1960, б. 446). С. Алылмаш +р мүчөсүн көбүнесе татар, хазар, авар сыяктуу этнонимдерди жасоодо колдонулган байыркы көптүк мүчөсү катары баалаган (Alyılmaz, 2017, б. 96).

В) +т мүчөсү. +т көптүк мүчөсү монгол тилинде +д, +ут, тунгус-манжур тилдеринде +т, түрк тилдеринде +т түрүндө жолугат (Porre, 1952, б. 66-70). Аталган мүчө байыркы түрк тилинде +т түрүндө көптүк мүчө катары колдонулган: огл+ыт (уулдар), тарка+т (таркандар) (Кононов, 1980, б. 147; Tekin, 2003, б. 102). Н. Поппе байыркы түркчөдөгү көптүк +т мүчөсү сойот, теленгит өндүү этнонимдерди жасоодо колдонулган деп белгилеген (Porre, 1952, б. 69).

Г) +з мүчөсү. +з көптүк мүчөсү байыркы түрк тилинде биз, сиз жактама ат атоочторунан жана көз, тиз, гөгүз сыяктуу орган аттарынан башка этнонимдерди жасоодо колдонулган: ог+уз, эд+из (Кононов, 1980, б. 145; Alyılmaz, 2017, б. 97).

Күбө болгонубуздай, кыргыз этнониминин Кытай булактарындагы кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз варианттарын курууда орун алган +н/+р/+т/+з морфемалары архаикалык көптүк мүчөлөрү болуп, этнонимдерди жасоодо да активдүү колдонулган. Демек кыргыз этнониминин кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз варианттары байыркы түрк тилинин морфологиялык өзгөчөлүгүнө ылайык түзүлгөн, Кытай булактарында хронологиялык тартипте орун алган сөздөр деген жыйынтык чыгарсак болот (2-таблица):

2-таблица: Кытай булактарындагы кыргыз этнониминдеги көптүк мүчөнүн эволюциясы			
№	Көптүк мүчө	Аталышы//кытайча окулушу	Кылымы, жылы
1	1. +н 2. +р	кыркун/кыркур // 1. гегунь/цегунь 2. гяньгунь/цзяньгун	б.з.ч. II - б.з. VII кылымдар
2	1. +н 2. +т 3. +з	кыркун/кыркут/кыркуз // 1. кигу/цигу 2. гегу/цзегу	б.з. VII кылым
3	1. +з	1. гыркус/гыркуз // хэгусы 2. гыркыс/гыркыз // сяцзясы 3. кыргыз/кыргыз // циэрцисы/цзилицзисы	б.з. VIII кылымдын башы - б.з. XIV кылым

Ушул жерде кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз варианттарынын Кытай булактарындагы хронологиялык тартиби менен +н/+р/+т/+з көптүк мүчөлөрүнүн өзгөрүшүн кыргыз этнониминин башка булактардагы варианттары менен салыштырып карап чыгуу керек. Жогорудагы таблицادا көрсөтүлгөндөй, б.з.ч. II - б.з. VII кылымдар аралыгында Кытай булактарында кырку уңгусуна көбүнесе +н жана +р көптүк мүчөлөрү жалганганын көрөбүз. Б.з. VII кылымынан VIII кылымдын башына чейин +н, +т жана +з

мүчөлөрү басымдуулук кылып, +р көптүк мүчөсү колдонуудан түшкөн. Ал эми б.з. VIII кылымдын башынан тартып +з көптүк мүчөсү басымдуулук кылып, ушул эле кылымдын аягында бир гана +з көптүк мүчөсү калган (2-таблица). Бул жагдай кыргыз этнониминин башка тилдерде жазылган тексттердеги варианттары менен шайкеш келет. Алсак, б.з. 582-602-жылдар аралыгында жазылган Менандр Протектордун байыркы грекче “Хистория” эмгегинде **кыргыз** этноними грек жазуусу менен **Херхир** түрүндө жазылган: ἡ δὲ ἦν ἐκ τῶν λεγομένων Херхир (Moravcsik, 1983, б. 344; Jdanović, 2012, б. 164). М. Добровиц бул сөздү грек тилинде түрк тилдериндеги **к** тыбышы **х** тыбышы менен берилгенин эске алуу менен **кхерхир/херхир/кыркыр** түрүндө окуган. Ошону менен бирге бул сөздө түрк тилдериндеги ротасизм-зетасизм кубулушунун орун алганын, тагыраак айтканда, **з** тыбышынын ордуна **р** тыбышынын колдонулганын белгилеп, **кыргыз** этнониминин бир варианты катары эсептейт (Dobrovits, 2006, б. 142-143). Кыргыз этнониминин грек тилиндеги **херхир/кыркыр** варианты ошол мезгилдеги, тагыраак айтканда, VI кылымдагы кытай булактарындагы **кыркур** варианты менен тыбыштык жактан үндөшүп турат. Ал эми б.з. VIII кылымдын башында жазылып баштаган байыркы түркчө Орхон жазма эстеликтеринде бир гана **кыркыз** варианты, тагыраак айтканда, сөз соңунда көптүк +з мүчөсү орун алган варианты учурайт (Alyılmaz, 2013, б. 10-14). Демек Орхон жазма эстеликтериндеги +з мүчөлүү **кыркыз** этноними ошол мезгилдеги Кытай булактарында учураган **гыркуз/гыркыз** варианты менен окшошуп турат.

Күбө болгонубуздай, Кытай булактарында жазылып калган **кыргыз** этнониминин соңундагы +р жана +з көптүк мүчөлөрүнүн өзгөрүш тарыхы байыркы грекче жана түркчө булактардагы маалыматтар менен кокустук деп түшүндүрүүгө мүмкүн болбогондой дал келет. Бул жагдай өз учурунда **кыргыз** этнониминин уңгусунда **кырку/кыргу** сөзүнүн турарын дагы бир жолу айгинелеп турат.

1.2. Байыркы Түрк-Кыргыз Тилинде Эринсиздешүү

Кытай булактарындагы кыргыз этнониминин фонологиялык өзгөрүш тарыхындагы кийинки этап – бул экинчи муундагы үндүүнүн өзгөрүшү. Төмөнкү таблицадан көрүлгөндөй, б.з.ч. II кылымдан б.з. VIII кылымдын башына чейинки тарыхый булактарда экинчи муундун үндүүсү эринчил **у**: **кыркун/кыркут/кыркуз**. Ал эми б.з. VIII кылымдын башынан тартып, **у** эринчил үндүүсүнүн ачык **ы** үндүүсүнө өткөнүнө күбө болобуз (3-таблица). Бул окуя “Цэ фу юань гуй” аттуу эмгекте да кеңири баяндалган. Аньсинин акими Гай Цзяюндын айткандарын камтыган бул текстте **кыргыз** этнонимине, анын тыбыштык өзгөрүшүнө байланыштуу өтө кызык маалыматтар берилген. Алгач, **кыргыз** этнониминин б.з.ч. 117 - б.з.ч. 36-жылдар аралыгында жазылган “Цянь Хань Шу (Эртеги Хань сулалесинин тарыхы)” аттуу эмгектеги б.з.ч. 49-жылдагы окуяга байланыштуу орун алган **цзянькунь** (кыркур/ кыркун) формасы эскерилген. Андан кийин Гай Цзяюнь анын мезгилинде, тагыраак айтканда, 713-741-жылдары мурун **цзянькунь** (кыркур/ кыркун) деген ат менен белгилүү болгон кыргыздар атын **хэгусы** (хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз)” деп өзгөртүшкөнүн жазат. Мындан соң расмий тарыхнаамаларды караштырып чыкканын, ал булактарда Байшандын жанында **циби**, **уху**, **хэгу** жана башка элдер жашаганын жазылып калганын айтып, бул булактардагы **хэгунун** (кыркур/кыркут/кыркуз) **хэгусынын** (хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз) дал өзү экендигин белгилейт. Мунун далили катары кайсы бир убактарда телелер кыргыздарды **хэгу** деп аташканын көргөзөт (Cusaev c.b. 2003, б. 55-56). Бизге

белгилүү болгондой, кыргыз этнониминин **хэгу** (кыркур/кыркут/кыркуз) формасы б.з. IX кылымында жазылган “Тун Дянь (Мамлекеттик башкаруу жол-жоболорунун жалпы жыйнагы)” аттуу эмгекте б.з. 650-656-жылдарында ишке ашкан бир элчилик сапарына байланыштуу эскерилген.

Гай Цзяюн андан ары бир лингвисттей ой-жүгүртүп, кыргыздардын атынын **сяцзясы** (хыркис/гыркыс - хыркиз/гыркиз) деп өзгөртүлүшүнүн түбүндө жай жана шыдыр айтуу турган болушу мүмкүн деп божомолдойт. Ушул себептен өзүнүн мезгилиндеги (б.з. VIII кылымдын башы) кыргыздардын **сяцзясы** (хыркис/гыркыс - хыркиз/гыркиз) деген аты менен мурунку **хегу** (кыркур/кыркут/кыркуз) жана **хэгусы** (хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз) аталыштары бири-бирине дал келбей калган деген жыйынтык чыгарат (Cusaev c.b. 2003, б. 55-56). Демек Гай Цзяюндын байкоолору боюнча **кыргыз** этнониминин **цяньгунь** (кыркур/кыркун) → **хэгу** (кыркур/кыркут/кыркуз) → **хегусы** (хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз) → **сяцзясы** (хыркис/гыркыс - хыркиз/гыркиз) болуп өзгөрүшү кыргыздардын өздөрүнүн артикуляциялык кызыкчылыктарына, тагыраак айтканда, аталган сөздү кыйналбастан оңой жана шыдыр айтууга болгон аракеттерине байланыштуу ишке ашкан. Гай Цзяюндын бул байкоосу байыркы түрк тилиндеги үндөшүү мыйзамына ылайык келет. Кененирээк айтканда, **хегусы** (хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз) → **сяцзясы** (хыркис/гыркыс - хыркиз/гыркиз) түрүндөгү сөз өзгөрүшүнөн сингармонизм кубулушун, биринчи муундагы эринсиз үндүүнүн таасиринде экинчи муундагы эринчил үндүүнүн эринсиз-ачык үндүүгө өтүшүн көрөбүз (3-таблица). Белгилүү болгондой, байыркы түрк тилиндеги **алтун**, **артук** ж.б.у.с. айрым сөздөрдүн экинчи муундагы **у** эринчил үндүүсү биринчи муундагы ачык **а** тыбышынын таасиринде азыркы кыргыз тилинде ачык **ы** тыбышына өтүп кеткен: **алтун**→**алтын**, **артук**→**артык** (Useev, 2022, б. 276). Бул кубулуш байыркы түрк тили доорунда, байыркы түрк-кыргыз жазма эстеликтеринде эле башталган. Мисалы, **бату**→**маты**, **нилон**→**йылан** ж.б. (Nazar, 2020, б. 402). Биздин оюбузча, Гай Цзяюн таасын баамдаган **кыргыз** этнониминин **хэгу** (кыркур/кыркут/кыркуз) / **хегусы** (хыркус, гыркус – хыркуз/гыркуз) → **сяцзясы** (хыркис/гыркыс - хыркиз/гыркиз) болуп өзгөрүшүндө так ушул экинчи муундагы эринчил үндүүнүн (**у**) биринчи муундагы ачык үндүүнүн (**ы**) таасиринде эринсиздешүүсү (**ы**, **и**) жатат: **кыркуз/гыркус**→**гыркиз**. Бул өзгөрүү артикуляциялык ыңгайлуулукка, башкача айтканда, өпкөдөн чыккан аба агымынын эриндин катышуусуна муктаждык туйбай түз чыгышына негизделип, сөздүн оңой жана шар айтылышына шарт түзөт.

Б.з. VIII кылымдын башында экинчи муунда ачык **ы** тыбышынын басымдуулук кыла башташы башка булактар менен да тастыкталат. Алсак, 719-735-жылдар аралыгында жазылган Орхон жазма эстеликтеринде ачык **ы** үндүүлү **кыргыз** варианты орун алган.

3-таблица: Кытай булактарындагы кыргыз этнониминдеги экинчи муундагы үндүүнүн эволюциясы

№	Үндүү	Аталышы//кытайча окулушу	Кылымы, жылы
1	эринчил у тыбышы	1. кыркун/кыркур // а. гегун/цегун, б. гяньгунь/цзяньгун 2. кыркун/кыркут/кыркуз // а. кигу/цигу, б. гегу/цзегу 3. гыркус/гыркуз // хэгусы	б.з.ч. II - б.з. VIII кылымдын башы
3	ачык ы тыбышы	1. гыркыс/гыркыз // сяцзясы 2. кыркыз/кыргыз // циэрцисы/цзилицисы	б.з. VIII кылымдын башы - б.з. XIV кылым

Кытай булактарындагы **кыргыз** этнониминин фонологиялык жана морфонологиялык өзгөрүшүн жыйынтыктап, хронологиялык тартипте таблица түрүндө бере турган болсок, төмөнкүдөй бир таблица келип чыгат (4-таблица):

4-таблица: Кытай булактарындагы кыргыз этнониминин морфонологиялык жана фонологиялык өзгөрүш тарыхы

№	Аталышы//кытайча окулушу	Кылымы, жылы	Морфонологиялык жана фонологиялык өзгөчөлүгү
1	кыркун/кыркур // 1. гегунь/цегунь 2. гяньгунь/цзяньгун	б.з.ч. II - б.з. VII кылымдар	1. Көптүк мүчө: -н жана -р. 2. Экинчи муундун үндүүсү: эринчил у тыбышы.
2	кыркун/кыркут/кыркуз // 1. кигу/цигу 2. гегу/цзегу	б.з. VII кылым	1. Көптүк мүчө: -н, -т жана -з. 2. Экинчи муундун үндүүсү: эринчил у тыбышы.
3	гыркус/гыркуз // хэгусы	б.з. VIII кылымдын башы	1. Көптүк мүчө: -з. 2. Экинчи муундун үндүүсү: эринчил у тыбышы.
4	гыркыс/гыркыз // сяцзясы	б.з. VIII- XIV кылымдар	1. Көптүк мүчө: -з, -с. 2. Экинчи муундун үндүүсү: ачык ы тыбышы.
5	кыркыз/кыргыз // циэрцисы/цзилицисы	б.з. XIV кылым	1. Көптүк мүчө: -з. 2. Экинчи муундун үндүүсү: ачык ы тыбышы.

Жыйынтыктап айта турган болсок, кыргыз этнониминин кытайча, байыркы грекче жана арапча тарыхый булактарда **кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз/кыркыр/хырхыр/кыркыз** түрүндө орун алышы, тагыраак айтканда, сөз соңундагы тыбыштын өзгөрүшү **кыргыз** этнониминин унгусу **кырку/кыркы** сөзү экендигин, ал эми +н, +р, +т, +з тыбыштары мүчө экендигин көргөзөт. Ошону менен бирге +н, +р, +т, +з тыбыштары байыркы түрк тилдеринде этнонимдерди (огур/огуз/сойот) жасоодо активдүү колдонулган көптүк мүчөлөр катары колдонулганын эске алсак, бул божомолубуз дагы да күчтөнөт.

1.3. Кырку/Кыргу Сөзүнүн Мааниси

Жогоруда биз Кытай булактарында б.з. VIII кылымына чейин булактарда **кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз** түрүндө сакталып келген **кыргыз** этнониминин унгусу катары **кырку/кыргу** сөзүн чыгардык. Демек бул сөздүн лексикалык маанисин аныктап, эмне мааниге келерин тактоо зарыл.

Казак окумуштуусу Н. Базылхан “Хищные птицы в древнетюркской этнонимологии (по этноархеологическим и источниковедческим материалам)” аттуу макаласында түрк-

монгол тилдериндеги куштарды билдирген сөздөрдүн этимологиясын чыгарып келип, **кыран, кырги, кыргаул** сөздөрүнүн уңгусунда *учуучу жырткыч куштар* маанисине келген **кыр** сөзү туарын белгилейт. Ошону менен бирге **кыргыз** этноними *жырткыч* деген маани берген **кыр** жана *куш* маанисине келген **кыз/кыр** сөздөрү менен куралганын божомолдойт (Bazilhan, 2013, б. 87-88). Жалпы семантикасы жана негизги морфологиялык курамы боюнча биз бул пикирге кошулганыбыз менен, жогоруда айтылгандай, **кыргыз** этнониминин өзөгүндө *кыраан куш, буркүт* маанисин берген **кыр** уңгусунан жасалган **кырку/кыргу** сөзү турат деген ойдобуз. Себеби төмөн жакта сөз боло тургандай, якуттар менен буряттардагы **кыргыз** этнониминин эквиваленти болгон **кыргыздай** этноними да **кыргы** уңгусу менен куралган.

Байыркы жана азыркы түрк-монгол тилдеринде *алгыр куш, буркүт, кыраан* деген маани берген **кырку/кыркуй/кыргу/кыргуй** сөзү бар. А.В. Дыбо прото түркчө **кыркуй** сөзүнөн а) булгарча-венгерче **карвалы** “жагалмай”, б) дунай булгарча **крагуй** “бүркүт, карчыга, кыргый”, в) чувашча **херхи** “бүркүт, карчыга, кыргый”, г) якутча **кырбий** “бүркүт, карчыга, кыргый”, д) хакасча **хыргыйах** “жаш карчыга”, е) карахан түрк (XI-XIII кк.) тилиндеги **кыргуй** “бүркүт, карчыга, кыргый”, ё) чагатай түрк (XV-XIX кк.) тилиндеги **кыргу** “бүркүт, карчыга, кыргый”, ж) байыркы кыпчак (XIII-XVII кк.) тилиндеги **кыргы** “бүркүт, карчыга, кыргый”, з) өзбекче, казакча, кыргызча, караимче, кумыкча, каракалпакча **кыргый** “кыргый, шумкар”, и) түркмөнчө **кыргай, кыргы, кыркав** “кыргый, шумкар”, й) азербайжанча, түркмөнчө **гыргы** “кыргый, шумкар”, к) караимче **кыркын, кырхын** “кыргый, шумкар” сыяктуу сөздөрдүн келип чыкканын жазат. Ошону менен бирге байыркы монголчо **кыргуй** “жырткыч куштар”, калмакча **киргу** “жагалмай, кыргый”, дагурча **кирге** “жагалмай, кыргый” сөздөрү менен байланыш кураат (Dibo, 2013, б. 149-150).

Л.С. Левитская баштаган окумуштуулар жогорудагы сөздөрдү **кыргы** деген сөздүн алдында карашып, бул сөздөр тарыхый жана азыркы түрк тилдеринде 1. алгыр куштар тукуму, 2. ителги (карчыга, кыргый), 3. бүркүт, 4. үкү деген маанилерге келгенин белгилешкен. Ошону менен бирге бул сөздүн этимологиясы боюнча 1. *кыруу, жок, кылуу* маанисине келген **кыр**- этиши; 2. куштар чыгарган **кырк, кирк** тууранды сөзү жана 3. *боз, сур* деген маани берген **кыр** сөзү менен байланыштырган үч негизги гипотеза бар экендигин, бирок азырынча эч кайсынысы толук колдоо таппаганын кошумчалашкан (Levitskaya с.б. 1997, б. 234-236). Биз үчүн азыркы тапта бул сөздүн так этимологиясы эмес, **кырку/кыргу** формасынын бар же жок болгону маанилүү. Күбө болгонубуздай, тарыхый жана азыркы түрк тилдеринде *кыраан куш, буркүт* маанисине келген **кырку/кыргу** сөзү болуп, түрк тилдеринин этимологиялык эмгектеринде **кыргы** түрүндө да каралган. Ошондуктан биз бул маалыматтарга жана **кыргыз** этнониминин кытай жана башка булактардагы варианттарынын морфологиялык түзүлүшүнө карап, **кыргыз** этнониминин өзөгүндө *кыраан куш, буркүт* маанисине келген **кырку** сөзү туруп, **+н, +р, +т, +з** көптүк мүчөлөрүнүн өзгөрүшүнүн, экинчи муундагы **у** эринчил үндүүсүнүн ачык **ы** үндүүсүнө жана сөз ичиндеги каткалаң **к** тыбышынын сөз соңундагы уяң **з** тыбышынын таасиринде уяң **г** тыбышына өтүшүнүн (кыркут/кыркур/кыркун>кыркуз/гыркус>кыркыз>кыргыз) натыйжасында азыркы **кыргыз** формасына келген деп ойлойбуз. Башкача айтканда, биздин изилдөөлөрүбүз боюнча **кыркыз/кыргыз** этноними *кыраан куш, буркүт* маанисине келген **кырку/кыргы** сөзүнө этнонимдерди да жасоодо кеңири колдонулган **+з** көптүк мүчөсүнүн жалганышы менен жасалган.

Кыргыз этнониминин тарыхый тексттердеги варианттарынын негизинде лингвистикалык жол менен келген бул жыйынтыгыбызды 1. якут жана бурят элдеринин тарыхый легендаларында кыргыз энчилүү атынын бир варианты катары эсептелип, кыргыздарды билдирген **кыргыдай/хыргытах** этноними, 2. кыргыздарга байланыштуу айрым тарыхый-этнографиялык маалыматтар жана 3. VII-XIX кылымдар аралыгындагы кыргыз эн тамгаларынын семантикасы да колдоп турат. Бул макалабызда булардан **кыргыдай/хыргытах** этноними да каралмакчы.

2. Кыргыз Этнониминин Бурят жана Якуттардагы Варианты: Кыргыздай Этноними

Якут фольклорундагы **кыргыдай** этноними орун алган легенда С.Н. Тимофеев аттуу студенттин 1975-жылы корголгон дипломдук ишинде жазылып калган:

Род Кыргызтаах прибыл из Вилюя. Про себя люди этого рода говорили, что они кыргысы-якуты, род **Кыргыдай**. Жили в Кобяе на горе Кыргыздай Хайата и их звали кыргысы-якуты. Эта гора в настоящее время называется Анньыхын Хайата (Гора Анисима). От этих людей происходят родичи Кузнеца Кюкюра – Кобяковы. ... Таким образом, предки кобьяйцев прибыли из Намцев, Вилюя, а часть – из Усть-Алдана (Ivanov, 1980, б. 65).

Бул легенда жазылганга чейин Н.А. Аристов вилюйдук якуттардын курамындагы бир уруунун аты болгон **кыргыдай** энчилүү атын **кыргыз** этнониминин бурятча-якутча варианты катары божомолдогон (Aristov, 2003, б. 156). И. В. Константинов бул божомолго каршы чыгып, далил катары якуттардын курамында **кыргыз** уруусунун болбогонун көрсөткөн (Konstantinov, 1975, б. 158). Бирок М.С. Иванов жогорудагы тарыхый легендада **кыргыз** жана **кыргыдай** этнонимдери бир каралганын жана якутчадагы Кыргыздай топонимдери кыргыздар менен байланыштуу келип чыккандыгын далил катары көргөзүп, И. В. Константиновдун бул пикирин четке каккан. Ошону менен бирге ал кыргыздар тууралуу легендаларды Энесай кыргыздарынын чакан бир бөлүгүнүн Якутиянын аймагына көчүп келиши менен байланыштырып, **кыргыдай** этноними тууралуу мындай деген:

Предание это интересно само по себе, так как в нем говорится о роде Кыргыз, проживавшем в Кобяе. С другой стороны, предание вызывает интерес еще и потому, что в нем сопоставляются этнонимы кыргыз и кыргыдай, о чем писал в свое время Н.А.Аристов, указывая при этом, что этноним кыргыдай есть якутско-бурятская форма имени кыргыз. В этой связи мы не согласны с точкой зрения И.В. Константинова, который пишет, что “это допущение довольно сомнительно”. Мы считаем, что такое допущение вполне возможно. В бурятском языке -дай – уменьшительно-ласкательный суффикс является одним из наиболее распространенных суффиксов образования личных имен. Например, от нюрган “спина” – нюргадай “спинка” (Ivanov, 1980, б. 65).

Биз дагы М.С. Ивановдун пикирине кошулуп, якут легендаларында кыргыздын бир ысымы катары учураган **кыргыдай** этноними **кыргыз** этноними менен байланыштуу деген ишенимдебиз. Якут жер аттарын да өз алдынча эмгекте карап чыккан М.С. Иванов **кыргыдай** энчилүү атын азыркы якут тилинин негизинде чечмелөө мүмкүн эместигин белгилейт (Ivanov, 1980, б. 66). Биздин оюбузча **кыргыдай** сөзү жогоруда биз сунуштаган **кырку/кыргу** сөзү менен байланыштуу. Тагыраак айтканда, *кыраан куш*, *буркүт* деген

маани берген **кырку/кыргу** сөзүнө байыркы монгол тилиндеги атоочтон атооч, өзгөчө, этнонимдерди жасоочу +**дай** мүчөсүнүн жалганышы менен куралган сөз.

М.С. Иванов менен С. Багдырыын Саха Республикасындагы Кыргыздай топоними менен куралган жер аттары тууралуу сөз кылып, Кыргыздай сегиз жылдык мектебинин мүдүрү С.А. Чыбыковдун райондук гезитке жазган макаласындагы аңыз-легенданы беришкен. Бул легенда боюнча кыргыз аттуу эл менен жергиликтүү калктын ортосунда согуш болуп, бул согушта жеңилип калган кыргыздар кайгыларынан улам ушул аймактагы көлдөргө Кыргыздай, Жалкылдама деген аттарды ыйгарышкан (Ivanov, Bagdirin, 2004, б. 36).

Кыргыздай – Саха (Якутия) Республикасынын Виллойск (якут. Бүлүү улууһа) улусундагы (район) кыштак.

Кыргыздай – Саха (Якутия) Республикасынын Усть-Алданск (якут. Уус-Алдан улууһа) улусундагы (район) Мюрю (якут. Мүрү) көлүндөгү аралча.

Кыргыздай – Саха (Якутия) Республикасынын Усть-Алданск (якут. Уус-Алдан улууһа) улусундагы (район) Мюрю (якут. Мүрү) көлүндөгү аралча.

Кыргыздай – Саха (Якутия) Республикасынын Кобяй (якут. Кэбээйи улууһа) улусундагы (район) көл.

Кыргыздай – Саха (Якутия) Республикасынын Кобяй (якут. Кэбээйи улууһа) улусундагы (район) аймак.

Кыргыздай – Саха (Якутия) Республикасынын Жиган (якут. Эдьигээн улууһа) улусундагы (район) өзөнчө.

Кыргыздай-Тумса – Саха (Якутия) Республикасынын Усть-Алданск (якут. Уус-Алдан улууһа) улусундагы (район) Мюрю (якут. Мүрү) көлүндөгү булуң.

Кыргыздай этноними менен кыргыздар берилгендигинин дагы бир далили – бул XVIII кылымдын биринчи жарымында И. Алябьев аттуу геодезист тарабынан түзүлгөн карта. Толук аты “Ландкарта, сочиненная геодезии прапорщиком Алябьевым, Оренбургской линии от реки Волги и от Каспитцкого моря по реке Самаре, Яику, Ую, Тоболу и Уйского фарпосту, где соединяется с фарпостами Сибирской губернии, а от того фарпосту чрез реку Ишим до реки Иртыша и тою рекою до Зайсан-озера” болгон бул картаны И. Алябьев 1737-жылдагы падышалык Россиянын толук картасын түзүү жөнүндөгү өкмөттүн буйругуна ылайык В.Н.Татищевдин жетекчилиги астында даярдаган (Tatşev, 1950, б. 14). Бул картада буга чейинки карталарда кыргыздар жашаган аймак катары көргөзүлгөн Түштүк Сибирь **киргидей** деген элдин мекени катары белгиленген (1-2-карталар). Аталган картада орусча **киргидей** деп жазылган сөздү **кыргыздайлар** (киргизи-кыргыздар) деп которсок болот. Биздин оюбузча, каралып жаткан картаны түзгөн И. Алябьев кыргыздар тууралуу маалыматты буряттардан алып, картасында аларды буряттарда колдонулган аты менен белгилесе керек. Кандай болгон күндө да, Түштүк Сибирдеги кыргыздардын **кыргыздай** (киргидей) деп көрсөтүлүшү чоң мааниге ээ.

Буряттар менен кыргыздар Түштүк Сибирь аймагында коңшу жашап, саясий жана чарбалык катнашта болушкандыктары үчүн эки элдин ортосунда маданий жана этнографиялык алып-берүүлөр болбой койгон эмес. В.Я. Бутанаев менен Ю.С. Худяков

алгачкы кыргыздар Байкал өңүрүнө Кыргыз кагандыгы доорунда келишкенин белгилеп, **хыргытах** этноними менен белгилүү болушканын жазышат:

Более раннее проникновение кыргызов в Прибайкалье было связано с эпохой Кыргызского государства. До сих пор среди бурят сохранились предания о древних жителях "хыргытах", оставивших после себя остатки пашен и оросительные каналы. Вполне возможно, что род "хурхуд", обитающий ныне по р. Ангара и р. Иркут, представляет потомков енисейских кыргызов IX-X вв (Butanaev, Hudyakov, 2000, б. 136-137).

Буряттардын этногенезин жана этникалык тарыхын докторлук диссертациясында изилдеп чыккан Д.Д. Нимаев “Худуд ал Аламдагы” кыргыздар менен биргеликте эскерилген фури/хори эли буряттардын этногенезинде чоң роль ойногонун белгилеп, кыргыздар менен буряттардын жакындыгына көңүл бурган (Nimaev, 2000, б. 24-25). И. Молдобаев 1989-жылы Бурятияда жүргүзгөн фольклордук илимий экспедициясы учурунда Тункин районунун Толтой айылында Проскурин Сырен Рынчынович (1924-жылы туулган) аттуу адамдан бугуну тотем катары эсептеген кыргыз (хырхис) эли тууралуу аңыз укканын белгилейт. Ошону менен бирге буряттарда да хакас, шор легендаларындагыдай аңыз-легенда бар экенин кошумчалайт. Аталган легенда боюнча Бурятиянын белгилүү бир аймактарында **хиргис** деген эл жашаган. Бул эл жерден өсүп чыккан ак кайыңдардан улам жер которуп кетишкен (Moldobaev, 1995, б. 132-133). Мына ушул жана башка маалыматтар окумуштуулар тарабынан **кыргыз** этнониминин якутча-бурятча формасы катары божомолдонгон **кыргыдай** этнонимин тереңирээк изилдеп, **кыргыз** этноними менен морфологиялык жана семантикалык өңүттөн салыштырып чыгуу зарыл экендигин көргөзөт.

3. Кыргыдай/Хыргытах Этнониминин Чечмелениши

Жогоруда белгиленгендей, **кыргыдай** этноними **кыргы** уңгусуна жана **+дай** мүчөсүнө бөлүнөт. Этнонимдердин негизинде Түштүк Сибирь түрк элдеринин, якуттардын жана буряттардын ортосундагы этникалык байланышты изилдеп чыгышкан Б.З.Нанзатов башында турган окумуштуулар **+дай** мүчөсү менен куралган **игидей** этноними тууралуу төмөндөгүдөй жазышкан: *В этнониме igidäi достаточно явно вычленяется монгольский аффикс +dAi (<афф. множественности +d + афф. генитива +Ai), образующий именные формы мужского рода от этнонимов, выступающих в качестве производящей основы* (Nanzatov, Tişin, Sodnompilova, 2021, б. 230). Аталган окумуштуулардын мындай жыйынтыкка келишине Б. Кемпф аттуу окумуштуунун **+дай** мүчөсү тууралуу изилдөөсү түрткү болгон. Анткени Б. Кемпф **+дай** мүчөсү көптүк санды билдирген **+д** мүчөсүнөн жана **+ай** илик жөндөмө мүчөсүнөн куралып, этнонимдерди жасаган морфема деген жыйынтыкка келген (Kempf, 2006, б. 206). Өз кезегинде Б. Кемпф бул ойду Г. Каранын макаласынан алган. Себеби Г. Кара Орто кылымдарга таандык монголчо кол жазмаларда учураган **мангудай** этнонимин чечмелеп жатып, боржигидай, мажартай, корилартай ж.б.у.с. этнонимдерди мисал катары көргөзүү менен **мангудай** этнонимин **мангуд** этнониминин эркек родундагы эпитети (masculin epithet) деп чечмелейт. Ошону менен бирге **+дай** морфемасын көптүк санды билдирген **+д** жана **+ай** илик жөндөмө мүчөлөрүнө бөлгөн (Kara, 2003, б. 7). **+дай** мүчөсү боюнча аткарылган бул илимий изилдөөлөргө таянып, **кыргыдай** этнониминин морфологиялык түзүлүшү жана этимологиясы жана **кыргыз** этноними менен байланышы тууралуу төмөнкүлөрдү айтсак болот.

Биздин оюбузча, буряттар менен якуттарда кыргызды билдирген **кыргыздай** этноними так ушул этноним жасоочу **+дай** мүчөсү менен жасалган. Кененирээк айтканда, **кыргыздай** этноними **кыргыз** сөзүнүн да уңгусун түзгөн жана *алгыр куш*, *бүркүт* маанисине келген **кыргы** сөзүнө байыркы монгол тилиндеги этноним жасоочу **+дай** мүчөсүнүн жалганышы менен куралган деп болжолдосок болот. Бул этноним XIII кылымга чейин түзүлгөн болушу ыктымал. Анткени Б.З.Нанзатов башында турган окумуштуулар бурятчадагы **онкотой** этноними байыркы тывача **онкот** этнонимине **+той** мүчөсүнүн жалганышы менен түзүлгөнүн белгилеп жатып, **+той** мүчөсү бурятчага XIII кылымда кирген болушу мүмкүн деген ойду айтышкан (Nanzatov, Tişin, Sodnompilova, 2021, б. 216).

Кыргыз жана **кыргыздай** этнонимдеринин морфологиялык талдоосун жүргүзсөк, бирдей морфологиялык түзүлүшкө ээ экендигине күбө болобуз. Анткени жогоруда айтылгандай, **кыргыз** сөзү *алгыр куш*, *бүркүт* маанисин берген **кыргы** (кырку/кыргу) уңгусуна этнонимдерди да жасоодо активдүү колдонулган көптүк **+з** (+т, +р, +н) мүчөсүнүн жалганышы менен куралган. Бул сыңары **кыргыздай** этноними да **кыргы** (кырку/кыргу) уңгусунан жана бурят, монгол тилдеринде этнонимдерди жасаган жана көптүк **+д** мүчөсү менен түзүлгөн **+дай** морфемасынан куралган (5-таблица):

5-таблица: Кыргыз жана кыргыздай этнонимдеринин морфологиялык түзүлүшү	
кыргыз < кыргы + з	уңгу (<i>алгыр куш</i> , <i>бүркүт</i> маанисине келген уңгу) + мүчө (этнонимдерди жасоодо колдонулган көптүк мүчө)
кыргыздай < кыргы + дай	уңгу (<i>алгыр куш</i> , <i>бүркүт</i> маанисине келген уңгу) + мүчө (этнонимдерди жасоодо колдонулган көптүк мүчө)

Ары морфологиялык түзүлүшү, ары морфемаларынын семантикасы жагынан бири-бирин кайталап турган жана бир элди чагылдырган **кыргыз** жана **кыргыздай** этнонимдеринин булагы бир экендигинде, башкача айтканда, **кыргы** (кырку, кыргу) уңгусунан келип чыккандыгында күмөн жок. Ошону менен бирге **кыргыздай** этноними **кыргыз** сөзүнүн уңгусу **кырк** сан атоочу эмес, *алгыр куш*, *бүркүт* маанисине келген **кыргы** (кырку/кыргу/кыркы) сөзү экендигин жактап тургандай. Эгер **кыргыз** этнониминин уңгусунда **кырк** сан атоочу турса, анда бурятча менен якутчадагы **кыргыздай** энчилүү аты **мажартай**, **корилартай** этнонимдери өндүү **кырктай** түрүндө колдонулмак. Кененирээк айтканда, **кыркыз/кыргыз** сөзүнүн өзөгүндө каткалаң **к** тыбышы менен бүткөн **кырк** сан атоочу турса, анда ага каткалаң **т** тыбышы менен башталган **+тай** мүчөсү жалганмак. Аталган этнонимдин негизин **ы** үндүү тыбышы менен аяктаган **кыргы** сөзү түзгөн үчүн үндүүлөрдөн жана уяң үнсүз тыбыштардан кийин келген **+дай** мүчөсү жайгашкан.

Жыйынтыктап айтканда, якутча менен бурятчада **кыргыз** этнониминин бир варианты болуп, кыргыздар үчүн колдонулган **кыргыздай** этноними *алгыр куш*, *бүркүт* деген маани берген **кыргы** уңгусунан жана байыркы монголчодо этнонимдерди жасоочу **+дай** мүчөсүнөн куралып, морфологиялык түзүлүшү менен морфемаларынын семантикасы жагынан **кыргыз** этноними менен үндөшүп турат.

4. Жыйынтык жана Сунуштар

Кыргыз этнонимин алгач **кыр** жана **кун** морфемаларына бөлүп, *тоо гунндары* деп түшүндүргөн Ю. Зуев кийин бул оюн өзгөртүп, тарыхый-географиялык маалыматтардан улам индо-иран тилдериндеги бүркүттү билдирген **каркаса**, **каргас**, **керегес** сөзү менен

менен байланыштырган. Ошону менен бирге кыргыздардын бир аты болгон **бурут** сөзүн да **бүркүт** сөзүнүн сөз ортосундагы **к** тыбышы түшүп калган варианты деп эсептейт. Анын ою боюнча кыргыздар бүркүттү тотем катары эсептеп, өздөрүн байыркы бүркүт атадан таратышкан. Ошондуктан аларды билдирген **кыргыз** жана **бурут** этнонимдери бүркүттү билдирет (Zuev, 1958, б. 169-175; Zuev, 1970, б. 74-86). Жогоруда белгиленгендей, Н. Базылхан да **кыргыз** этнонимин *алгыр куш, бүркүт* маанисине келген **кыр** унгусу менен байланыштырат (Bazilhan, 2013, б. 87-88). Мындан сырткары, башында А.С. Шабалов турган окумуштуулар да **кыргыз** энчилүү атын азыркы кыргыз тилиндеги **кыргый** сөзү менен байланыштырып, бүркүт, алгыр куш тотеми менен байланыштырышкан (Şabalov, c.b. 2020, б. 13-20). Анткени байыркы түрк элдеринде бүркүт ыйык куш, тотем катары эсептелип, жазма эстеликтерге, ар түрдүү архитектуралык объектилерге эн тамга, герб катары чегилип, этнонимдерди жасоодо колдонулган (Alyılmaz, 2023, б. 123-153).

Биздин бул макалабыздын жыйынтыгы, тагыраак айтканда, **кыргыз** этнонимин алгыр куш, бүркүт тотеми менен байланыштырганыбыз жалпы жонунан Ю. Зув, Н. Базылхан, А. С. Шабалов сыяктуу окумуштуулардын божомолдору менен дал келгенине карабастан сөздүн унгусу боюнча айткандарыбыз айырмаланып турат. Анткени, жогоруда белгиленгендей, биздин изилдөөлөрүбүз боюнча **кыргыз** этнониминин унгусунда байыркы кытай булактарындагы **кыркун/кыркур/кыркут/кыркуз** формаларында сакталып калган жана *алгыр куш, бүркүт* маанисине келген **кырку/кыргу** унгусу турат. Ал эми **+н/+р/+т/+з** тыбыштары – бул этнонимдерди жасоодо активдүү колдонулган көптүк мүчөлөр. Алгач **кыркун/кырур/кыркур** түрүндө болгон бул этноним байыркы түрк тилинде **+з** көптүк мүчөсүнүн активдешүүсүнүн натыйжасында **кыркуз/гыркуз** болуп өзгөргөн. Кийин байыркы түрк тилдериндеги сингармонизм кубулушунун, тагыраак айтканда, экинчи муунундагы **у** эринчил үндүүсү биринчи муундагы ачык **а** тыбышынын таасиринде ачык **ы** тыбышына, сөз ичиндеги каткалаң **к** үнсүзүнүн сөз соңундагы уяң **з** тыбышынын таасиринде уяң **г** тыбышына өтүшү менен азыркы **кыргыз** формасын алган.

Кыргыз этноними *алгыр куш, бүркүт* маанисине келген **кырку/кыргу/кыргы** унгусунан келип чыккан сөз экендигин далилдеген фактылардын бири – бул якуттар менен буряттарда **кыргыз** этнониминин бир варианты болуп, кыргыздарды билдирген **кыргыдай** этноними. **Кыргы** унгусуна этнонимдерди жасоодо да колдонулган **+дай** мүчөсүнүн жалганышы менен куралган бул этноним **кыргыз** этнониминдей морфологиялык түзүлүшкө ээ.

Кыргыз этноними алгыр куш, бүркүт тотеми менен байланыштуу экендигин көрсөткөн тарыхый-этнографиялык маалыматтар да бар. Алсак, Кыргыз кагандыгынан (VII-IX кк.) калган жазма эстеликтерде жана кытай булактарында кыргыздардын эн тамгалары катары сакталып калган сыяктуу тамгалардын дээрлик бардыгы алгыр куш, бүркүт тотеми менен байланыштуу. Булар кийинки “Кыргыз этнониминин чечмелениши: алгыр куш эли II: тарыхый-этнографиялык маалыматтар” аттуу макалабызда каралмакчы.

Адабияттар

- Alyılmaz, C. (2013). (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 1-26.
- Alyılmaz, C. (2023). Bursa Ulu Cami'deki kartal betimlemeleri üzerine. *Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 123-153.
- Alyılmaz, S. (2017). On plurality category and teaching in Turkish. *Journal of Education and Training Studies*, 5(9), 94-99.
- Aristov, N. A. (2003). *Trudi po istorii i etničeskomu sostavu tyurkskih plemen*. Bişkek: İlim.
- Baskakov, N.A. (1964). K voprosu o proishojdenii etnonima 'kırgız'. *Sovetskaya Etnografiya*, 2, 92-93.
- Bazılhan, N. (2013). Hişniye ptitsı v drevnetyurkskoy etnosimvolike (po etnoarheologičeskim i istočnikovedčeskim materialam). *Tyurkskaya Runika: Yazık, İstoriya, Kultura (K 120-letiyu Deşifrovkii Orhono-Yeniseyskoy Pismennosti). Çast I: Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnyy Konferentsii (g. Kızıl, 10-11 iyulyay 2013 g.)*. Abakan: Hakasskoye Knijnoye İzdatelstvo, 87-88.
- Butanaev, V. Ya., Hudyakov, Yu. S. (2000). *İstoriya Yeniseyskih kırgızov*. Abakan: Hakasskiy Gosudarstvenniy Universitet im. N. F. Katanova.
- Cusaev, K. c.b. (tüzgöndör). (2003). *Kırgızdardın ca Kırgızstandın tarihıy bulaktarı (b.z.ç. II k. – XVIII k. Kitay bulaktarınan üzündülör)*, 2-tom. Bişkek: KTMU.
- Çorotegin, T. (2017). *Mahmud Kaşgari Barskaninin 'Divanu lugati t-türk' emgegi – türk elderininin tarihı boyunca köönörgüs bulak*. Bişkek: Turar.
- Dıbo, A.V. (2013). *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Tom 9 (dopolnitelny)*. Astana: Tyurkskaya Akademiya.
- Dobrovits, M. (2006). Kırgız adının batı kaynaklarında ilk anılması. *Globalization and Turkic Civilization*, Bishkek: KTMU, 141-144.
- Hazar, M. (2020). Runik harfli eski türk yazıtlarındaki ses olayları. *JOTS*, 4(2), 376-436.
- İvanov, M. S. (1980). Predaniya o rode kırgıs. *Mifologiya Narodov Yakutii*. Yakutsk: Yakutskiy Filial SO AN SSSR, 63–68.
- İvanov, M. S. cana Bağırın, S. (2004). *Toponimika Yakutii: Kratkiy nauçno-populyarniy oçerk*. Yakutsk: Biçik.
- Jdanoviç, O.P. (2012). Vizantiskiye posolstvo 568 r. do tyurkiy za tvorom Menandra Protektora. *Ukrainskiy İstoriçeskiy Slovar*, 5, 157-164.
- Kara, G. (2003). Mediaeval mongol documents from Khara Khoto and East Turkestan in the St. Petersburg branch of the Institute of Oriental Studies. *Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research*. 9 (2) June, 3-40.
- Karataev, O. (2013). *Kırgızdardın tegi, taraluu areli, etnostuk-madaniy alakaları*. Bişkek: KTMU.
- Kempf, B. (2006). On the origin of two mongolic gender suffixes. *Ural-Altaysche Jahrbücher. Neue Folge*. Band 20, 199–207.

- Kızlasov, İ. L. (2020). *Opasnost sovremennogo pisma runami tyurkov. Voprosı Tyurkskoy Filologii. Vypusk VIII: Materialı Dmitrievskiy Çteniy*. Moskva: İzdatelstvo MBA, 133-154.
- Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR*.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih ğamyatnikov (VII-IX vv.)*. Leningrad: Nauka.
- Konstantinov, İ. V. (1975). *Proishojdeniya yakutskogo naroda i ego kulturi. Yakutiya i Ee Sosedi v Drevnosti (Trudi Prilenskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii)*. Yakutsk: Yakutskiy Filial SO AN SSSR, 106-173.
- Levitskaya, L. S. c.b. (1997). *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov, Obşetyurkskiye i mejtyurkskie leksiçeskiye na bukvi 'K', 'K'*. Moskva: Yaziki Russkoy Kulturi.
- Moldobaev, İ. B. (1995). *"Manas" – istoriko-kulturniy pamyatnik kirgızov*. Bişkek: Kirgızstan.
- Moravcsik, G. (1983). *Byzantinoturcica. 3. unveränderte Auflage. Bd. 2: Sprachreste der turkvolker in den byzantinischen Quellen*. Leiden: E. J. Brill.
- Nanzatov, B. Z., Tişin, V. V., Sodnompilova, M. M. (2021). *İstoriçeskaya geografiya i etniçeskaya istoriya Vnutrennoy Azii i Sibirii. Oçerki*. Ulan-Ude: İzdatelstvo BNTS SO RAN.
- Nimaev, D. D. (2000). *Buryatı: etnogenez i etniçeskaya istoriya. Avtoreferat Dissertatsii Soiskaniye Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk*. Ulan-Ude.
- Petrov, K.İ. (1964). *K etimologii termina 'kirgız'*. *Sovetskaya Etnografiya*, 2, 81-91.
- Poppe, N. (1952). *Plural suffixes in the Altaic languages. Ural-Altaysche Jahrbucher*. 3(4), 64-70.
- Pulleyblank E. G. (1990). *The Name of the Kirghiz. Central Asiatic Journal*, 34(1/2), 98-108.
- Radlov, V.V. (1929). *Etnografiçeskiy obzor turetskih plemen Sibirii i Mongolii*. İrkutsk: Tipografiya İzdatelstva 'Vlast truda'.
- Soltonoev, B. (1993). *Kızıl kirgız tarıhı*. 1-kitep. Bişkek: Uçkun.
- Şabalov, A. S. c.b. (2020). *Kirgızı v drevnosti i srednevekovye*. İzd. 2-e. İrkutsk.
- Tatişçev, N. B. (1950). *İzbranniye trudi po geografii Rossii*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Geografçeskoj Literaturı.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Turan, N. (2014). *Kandı: sancıra cana tarih*. Bişkek: Muras.
- Useev, N. (2022). *Kirgız kagandığı (VII-IX kk.) cazma estelikleri I: leksikası cana tesktter*. Bişkek: KTMU.
- Yahontov, S.E. (1970). *Drevneyşiy upominaniya nazvaniya «kirgız»*. *Sovetskaya Etnografiya*, 2, 110-120.
- Zuev, Yu. (1958). *Termin 'kırkun'*. *Trudi İnstituta İstorii AN KirgSSR*, IV, 169-175.
- Zuev, Yu. (1970). *Kirgızı-burutı (K voprosu o totemizme i printspah etnonimoobrazovaniya)*. *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 74-86.

Extended Abstract

The Kyrgyz ethnonym mentioned the first time in the 2nd century in B.C. is one of the interesting ethnonyms, which is widely encountered in historical written sources, folklore of other peoples and place names of Eurasia. Therefore, many assumptions were made and various interpretations were proposed by well-known Turkolog scholars regarding the this ethnonym. For example, V.V. Radlov derived this term from the phrase "Kyrk Cüz", which means forty tribes, parts, B. Soltonoev suggested that it was formed by shortening the phrase Kyrk Oguz. Currently, the assumption of scientists such as D. Banzarov, L. Ligeti, S. M. Abramzon that the Kyrgyz ethnonym is made up of the number noun kyrk "forty" and the plural suffix +z and means a population made up of forty tribes and forty parts is considered to be close to the truth, the interpretation accepted by most scientists. But this assumption has very serious biases. Because the scholars who propose this assumption show as evidence the ancient Turkic ethnonyms, such as Uch Karluk, Uch Kurykan, Uch Ok, On Ok, On Oguz, Toguz Oguz, Otuz Uul, Otuz Tatar, almost all of them are ethnonyms made up of phrases in the form of numeral + noun. If the Kyrgyz ethnonym also originated from the number noun kyrk "forty", then a trace of a noun should have been preserved after the number noun kyrk "forty". Moreover, in ancient Turkic ethnonyms, there is no ethnonym composed of the number noun kyrk "forty". In this regard, I.L. Kyzlasov also notes that only the numbers 3, 7, 8, 9, 10, 30 were used in making ancient Turkic ethnonyms.

If we make a morphological analysis of the variants of the Kyrgyz ethnonym Kyrkun/Kyrkur/Kyrkut/Kyrkuz in the Chinese sources and separate the root and part, it is not difficult to see that the root morpheme is the word Kyrku. This is because the changed morpheme in the words Kyrkun/Kyrkur/Kyrkut/Kyrkuz is the sounds n/r/t/z at the end of the word. Therefore, we can conclude that the word Kyrku is the root of the word, and the sounds n/r/t/z are variants of one suffix. If we take a look at the historical morphology of Turkic languages, we can see that the considered n/r/t/z sounds are plurals used in making ethnonyms in Mongolian, Tungus-Manchurian and Turkic languages belonging to the group of Altaic languages.

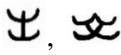
The root of the Kyrgyz ethnonym, the word "Kyrku/Kyrgu" in historical and modern Turkic languages has the meaning of predator bird, eagle, and is considered in the form of "Kyrgy" in the etymological works of Turkic languages. We think that the origin of the Kyrgyz ethnonym is the word Kyrku, which means eagle, predator bird, and as a result of the change of +n, +r, +t, +z plural suffixes, the change of the u sound in the second syllable into an open y sound under the influence of the open y sound in the first syllable, and the transformation of the k sound in the word into a g sound under the influence of the k sound at the end of the word (Kyrkut/Kyrkur/Kyrkun>Kırkuz/Gyrkus>Kyrkyz>Kyrkyz>Kyrgyz), it came to its present Kyrgyz form. In other words, according to our research, the Kyrgyz/Kyrgyz ethnonym was formed by adding the plural suffix +z, which is commonly used in making ethnonyms, to the word Kyrku/Kyrgu, which means predator bird, eagle.

Yakuts and Buryats, who were closely related to the Kyrgyz in the Middle Ages, used the Kyrgydai ethnonym to denote the Kyrgyz. Scholars such as N.A. Aristov, M.S. Ivanov considered this ethnonym as the equivalent of the Kyrgyz ethnonym in Yakuts and Buryats. In our opinion, the ethnonym kyrgydai, which means Kyrgyz among the Buryats and Yakuts, is made with the suffix +dai, which is used to make ethnonyms and has the meaning of multiplicity. In more detail, it can be assumed that the Kyrgydai ethnonym was formed by

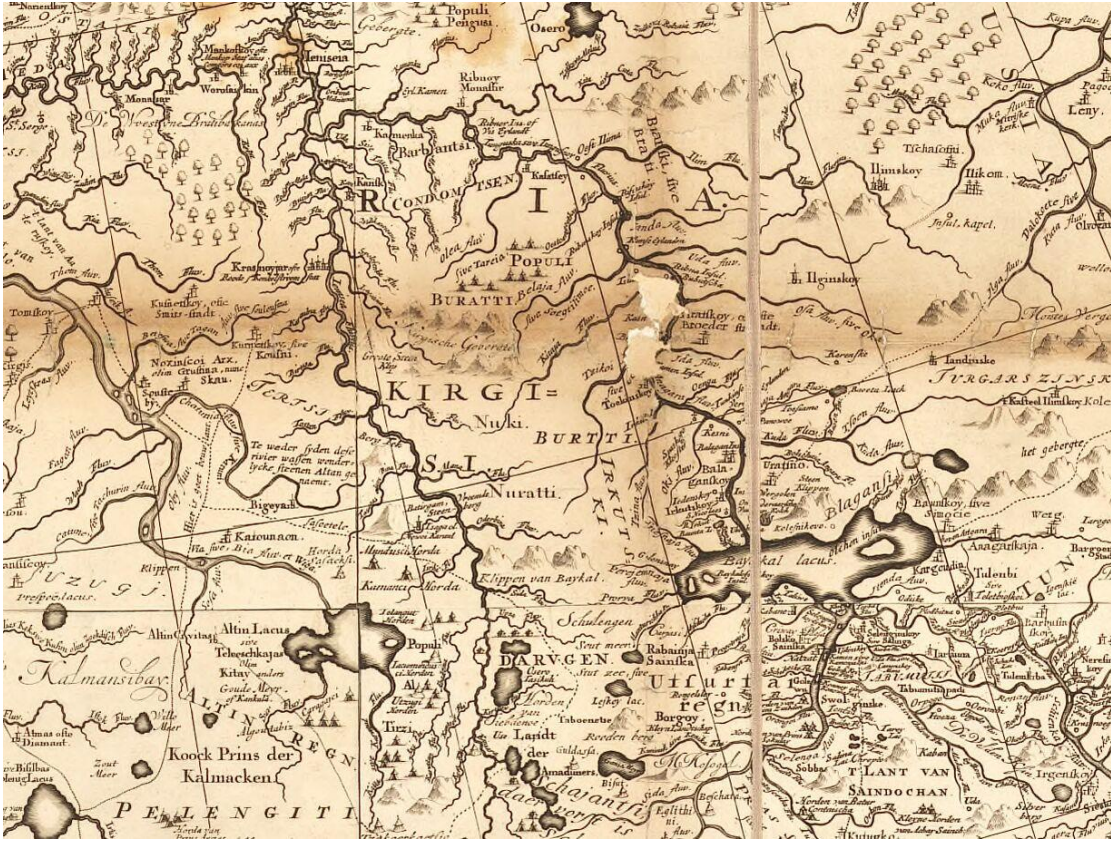
adding the suffix +dai, which is used to make ethnonyms in ancient Mongolian, to the word Kyrgy, which is also the root of the Kyrgyz ethnonym, meaning a predator bird, an eagle.

There is no doubt that the Kyrgyz and Kyrgydai ethnonyms, which repeat each other in terms of both morphological structure and meaning and represent the same people, have the same origin, that is, they originated from the root Kyrgy (Kyrku, Kyrgu). At the same time, the Kyrgydai ethnonym seems to support that the root of the Kyrgyz ethnonym is not the number kyrk 'forty', but the word Kyrgy (Kyrku/Kyrgu/Kyrky) meaning predator bird, eagle. If the root of the Kyrgyz ethnonym was the number kyrk 'forty', the Buryat and Yakut ethnonym Kyrgydai would be used as Kyrktai, like the ethnonyms Majartay and Korylartai. More specifically, if the root of the ethnic name Kyrkyz/Kyrgyz was formed by the number name Kyrk ending in a hard k sound, then the suffix +tai beginning with a hard t sound should have been added. However, since this ethnonym is formed from the word "Kyrgy" ending with the vowel sound "y", it is made with the suffix +day, which comes after vowels and soft consonants.

There are also historical and ethnographic data showing that the Kyrgyz ethnonym is related to the predator bird and eagle totem. For example, almost all of the boy stamps such as preserved in the written monuments of the Kyrgyz Kaganate (VII-IX cc.) and in Chinese sources are related to the eagle totem. These will be discussed in our next article "Interpretation of the Kyrgyz Ethnonym: The Eagle People II: Historical And Ethnographic Data".

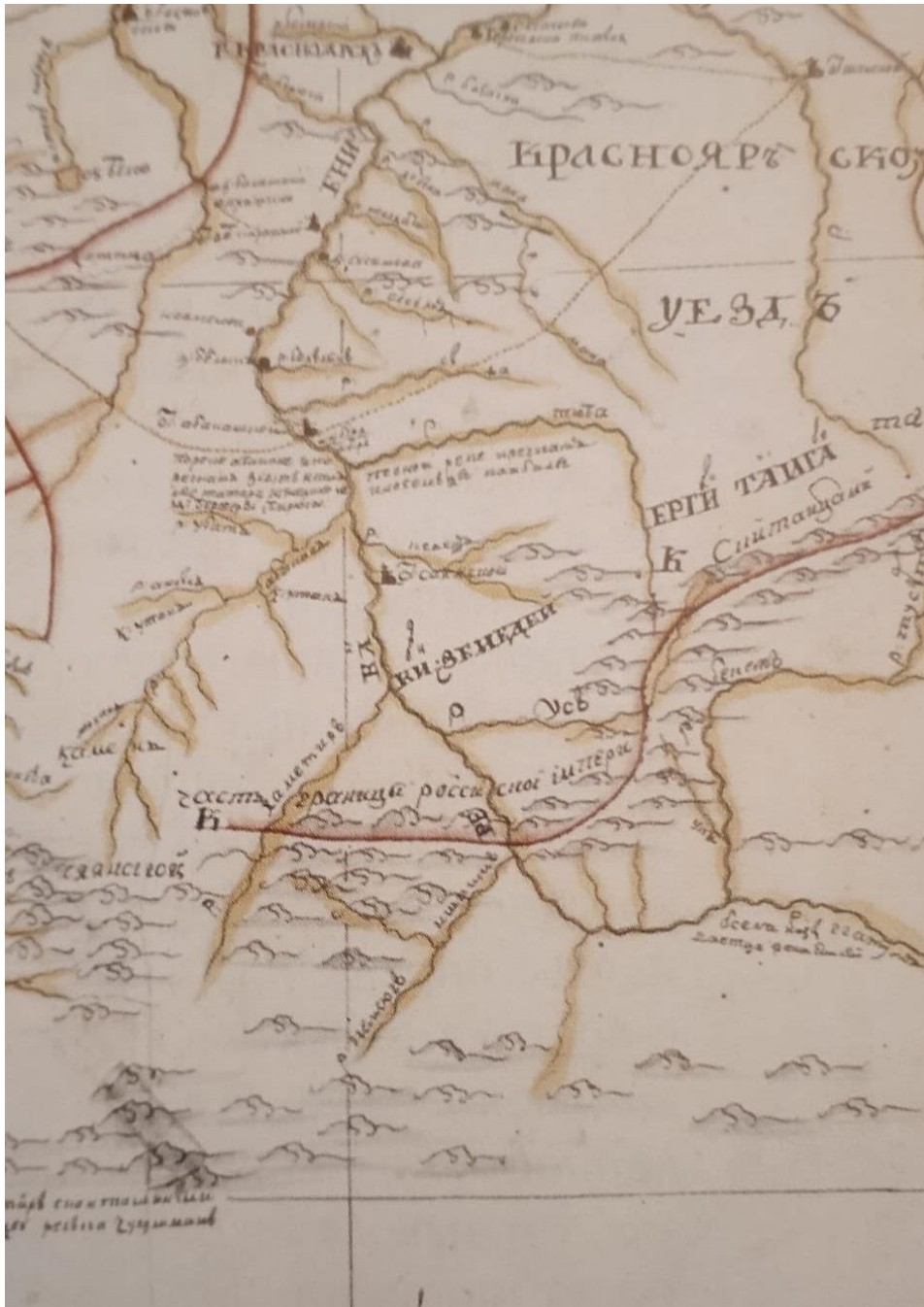

Карталар:

(1-карта: Николаас Витсендин “Европанын чыгыш, Азиянын түндүк картасында” (1687-ж.) кыргыз этнониму. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b72002996/f6.item.zoom>)

(2-карта: И. Алябьев (1737-ж.) картасында киргидей этноними)

